

FUAT KÖPRÜLÜ'YE GÖRE ANADOLU ALEVİLİĞİ VE BEKTAŞİLİK*

Doç. Dr. Doğan KAPLAN**

Öz

Mehmet Fuat Köprülü (ö.1966), Cumhuriyet Türkiye'sinde Alevilik ve Bektaşilik ile ilgili bilimsel nitelikli çalışma yapmış, söz söylemiş ilk kişilerden birisidir. Türk kültür ve edebiyatına büyük katkılarda bulunan Köprülü'nün, Türk-İslam heterodoksisinin bir grubu olarak gördüğü Alevilik ve Bektaşilik hakkındaki görüşleri, çeşitli eserlerinde dağınık olarak yer almaktadır. Onun, Alevilik-Bektaşilik ile ilgili çalışmalarında ulaştığı sonuçlar çok önemli olup, günümüz araştırmacıları için hâlâ büyük bir esin kaynağı durumundadır. Bu makalenin amacı, Anadolu Aleviliği ve Bektaşilik hakkında ilk söz söyleyenlerden biri olan Fuat Köprülü'nün, bu konuyla ilgili görüş ve düşüncelerini bütüncül bir şekilde ortaya koymaktır

Anahtar kelimeler: Fuat Köprülü, Alevilik, Bektaşilik, Türk-İslam heterodoksis, Hacı Bektaş Veli.

Anatolian Alevism and Bektashism in Fuat Koprulu

Abstract

This article is on Anatolian Alevism and Bektashism, according to the views of Fuat Koprulu (d.1966). Having been one of the first to study this subject matter in the early years of the republic of Turkey. Koprulu provides very insightfull and objective insihgts. Koprulu, who made great contributions to Turkish culture and literature, saw Alevism and Bektashism a group of Turkish-Islamic heterodoxy and his opinions about these groups are situated in his various works. His results reached in related works are very important, still, and a majör source of inspiration for today's researchers. The aim of this article is to point out Koprulu's views on the Alevism and Bektashi order in a holistic way.

Keywords: Fuat Koprulu, Alevism, Bektashism, Turkish-Islamic heterodoxy, Hadji Bektash Wali.

* Bu çalışma esas olarak daha önce Marife Dergisi(2003/2)'nde yayımlanan "Fuat Köprülü'ye Göre Anadolu Aleviliği" başlıklı makalemizin yeniden gözden geçirilmesi ve genişletilmesi sonucunda ortaya çıkmıştır.

** Necmettin Erbakan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, İslam Mezhepleri Tarihi Anabilim Dalı, Meram-KONYA, dogakaplan@gmail.com

1. Giriş

Mehmet Fuat Köprülü, Cumhuriyet Türkiye'sinde Alevilik ve Bektaşilik ile ilgili bilimsel nitelikli çalışma yapmış, söz söylemiş ilk kişilerden birisidir¹. Türk kültür ve edebiyatına büyük katkılarda bulunan Köprülü'nün, Türk-İslam heterodoksisinin bir grubu olarak gördüğü Alevilik ve Bektaşilik hakkındaki görüşleri, çeşitli eserlerinde dağınık olarak yer almaktadır. Onun, Alevilik-Bektaşilik ile ilgili çalışmalarında ulaştığı sonuçlar çok önemli olup, günümüz araştırmacıları için hâlâ büyük bir esin kaynağı durumundadır.

Bu makalenin amacı, Anadolu Aleviliği ve Bektaşilik hakkında ilk söz söyleyenlerden biri olan Fuat Köprülü'nün, bu konuyla ilgili görüş ve düşüncelerini bütüncül bir şekilde ortaya koymaktır.

2. Köprülü'ye Göre Türkler ve Aleviliğin Altyapısı

Köprülü'ye göre (1984: 2), Asya içlerinden Akdeniz kıyılarına kadar bütün Türklerin genel tarihi bir bütün olarak incelenmelidir. Bu düşünceden hareketle o, "Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar" adlı yapıtını ortaya koyarken, Anadolu'da oluşmuş ve Yunus Emre'yle temsil edilen Türk Edebiyatını, ilk defa Orta Asya'da, Ahmet Yesevî ile başlayan edebiyatın bir devamı olarak görmüş ve anılan hacimli eserinde bu noktaya sık sık işaret etmiştir (1984: 2-4). Yine ona göre (1925: 122), Anadolu'ya Türklerin göçleriyle başlayan ve dört asır devam eden süreçte meydana gelmiş dinî oluşumları anlayabilmek için, olaylara bütüncül bir gözle bakmak gerekir. O bakımdan Köprülü'nün Alevilik ve Bektaşilik ile ilgili görüşlerini tam olarak yansıtabilmek için onun bir bütün olarak gördüğü Türk tarihinin, öncelikle Orta Asya boyutunu ele almak faydalı olacaktır.

2.1. Türkistan'da Tasavvuf ve Sûfililiğin Yayılması

Türkler için yabancı olmayan ve eski İran geleneklerini bünyesinde barındıran Horasan, sûfilik akımının da başlıca merkezlerinden biriydi. Bu nedenle Mâverâünnehir, İslamlaştıktan sonra bu akım İslamiyet'in önceden takip ettiği yollardan Türkistan'a girmiş; Hemedan, Nişapur, Merv 9. yüzyılda sûfilerle dolmuştur; 10.yüzyılda Buhara ve Fergana'da şeyhlere tesadüf edilmeye başlanmıştır. Fergana'daki Türkler kendi şeyhlerine "Bab" yani "Baba" ismini vermişlerdir. Esasen, önceden Horasan'a gelmiş olan Türklerden de Mehmed Ma'suk Tûsi, Emir Ali Abu gibi bazı tanınmış sûfiler yetişmiştir. İşte bu gibi amillerin etkisiyle, Türkler arasında sûfilik akımı hızlı yayılmıştır. Buhara, Semerkand, Kaşgar gibi büyük İslam merkezlerinden, birçok fedakâr dervişlerin göçebe Türkler arasına yayıldıkları ve yeni akideler, düşünceler götürdükleri görülmekteydi. Kendilerine ilahiler, şiirler okuyan, Allah rızası için iyilikte bulunan, daima cehennem azabıyla korkutan bu dervişleri, saf Türkler,

¹ M. Fuat Köprülü (1890-1966)' nün hayatı, bilimsel kişiliği ve eserleriyle ilgili olarak şu çalışmaya bakınız: (Köprülü, 1987).

eskiden dinî kutsiyet affettikleri ozanlara² benzeterek hararetle kabul ediyorlar, dediklerine kolayca inanıyorlardı (Köprülü, 1984:14; 1980:192-193).

Bu şekilde İslamiyet'i kabul eden Türkler arasında, eski ozanların yerine Ata veya Bab unvanlı bir takım dervişler ortaya çıkmıştır. Geleneğe göre, Hz. Muhammed (sav)'in sahabesinden sayılan Arslan Bab³ ile İslamiyet'i anlamak amacıyla Hicaz'a kadar giderek, Hz. Ebubekir ile görüşen ve o sayede İslamiyet'i kabul eden Ozanlar Piri meşhur Korkut Ata (Çoban Ata), işte bunlardan kalan bir geleneği hatırlatmaktadır. Fakat bu ilk Türk sûfilerinin en tanınmış; kendi adına kurulmuş olan Yesevîlik tarikatıyla hatırası Orta Asya, Azerbaycan, Anadolu ve Volga Türkleri arasında yüzyıllarca yaşayan Hoca Ahmet Yesevî'dir (Köprülü, 1984:19; 1980:193).

2.2. Ahmet Yesevî ve Yesevîlik

Köprülü gerek Ahmet Yesevî'yi, gerekse diğer meşhur velileri tanıtırken önce bu kişilerin etrafında örölmüş menkıbeleri göz önüne alıp onlardan hareketle tarihi kişiliklerini ortaya koymaya çalışmıştır. Bu da doğal olarak tarihi gerçek kişilik ile efsanevi/söylencesel kişiliği tam olarak birbirinden ayıramamaya ve bazen de yanlışya düşmesine sebep olmuştur.

Nitekim İlk Mutasavvıflarda, Ahmet Yesevî'yi, ortodoks bir Sünnî âlim olarak tanıtan Köprülü, İslam Ansiklopedisi'nin Türkçe baskısı için yazdığı "Ahmet Yesevî" maddesinde, bu düşüncesinden vazgeçtiğini, Yesevî'nin heterodoks bir kişi olduğu sonucuna vardığını şöyle ifade etmiştir:

"Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar'ı yazarken, gerek Ahmet Yesevî'nin sûfiyane şahsiyetini, gerek Yesevî tarikatının hüviyetini tamamıyla Nakşibendi kaynaklarının gösterdiği şekilde tasvir etmişim. Hâlbuki Babai, Haydari ve Bektaşî ananelerinin Ahmet Yesevî hakkındaki rivayetleri, şüphesiz, tarihi hakikate daha yakındır. İlk Mutasavvıflar'ın neşrinden sonra Bektaşîliğin menşeleri hakkında yaptığım araştırmalar ve elde ettiğim yeni vesikalar, bana bu hususta kat'î bir kanaat vermiştir" (Köprülü, 1941: 212).

Köprülü (1941:211-212), Ahmet Yesevî ve bir tarikat olarak Yesevîliğin, heterodoks bir yapıda olmasına rağmen Mâverâünnehir ve Harezmi bölgelerinin Sünnîliğin büyük merkezlerinden olması sebebiyle 'ortodoks' bir mahiyet arz

² Ozan: Oğuzların en eski râhip, büyücü şairleridir. Tonguzlar aynı görevi yapan adamlara 'Şaman', Altay Türkleri 'Kam', Kırgızlar, 'Baksı' derlerdi. Sihirbazlık, rakkaslık, musikişinaslık, hekimlik gibi birçok görevleri kendilerinde toplayan bu adamların halk arasında büyük ehemmiyetleri vardı. Fakat muhtelif zaman ve yerlerde bunlara verilen önem, kıyafetleri, musiki aletleri, yaptıkları işin şekli değişmekle beraber; gökteki ilahlara kurban sunmak, ölü'nün ruhunu yerin dibine göndermek, ölü'lerin hatıralarını yaşatmak, kötü cinlerle mücadele gibi çeşitli görevler hep bunlara aitti. XV. yüzyıla kadar Anadolu'da da rastlanan bu ozanların yerini, bu yüzyıldan sonra âşıklar almıştır. (Köprülü, 1984: 242-243, not:88)

³ Söylenceye göre, Şeyh Baba Arslan, Hz. Muhammed (sav)'in ileri gelen sahabilerinden biridir. 400 veya 700 sene yaşamıştır. Geleneğe, Hz. Peygamber tarafından Ahmet Yesevî'yi irşâd etmekle memur kılınmıştır. (Köprülü, 1984:28-29).

etmiş olduğunu söyler. Türk bir çevrede kurulmuş ilk büyük Türk tarikatı olarak Yesevîlik, kuruluşuna zemin hazırladığı Nakşibendîliğin Orta Asya'da yaygınlaşmasıyla yerini bu tarikata bırakmıştır. Aynı Yesevîlik 13. asırda Haydariye tarikatının doğmasında etkili olarak aynı asrın ikinci yarısında Anadolu'da Babai ve Bektâşi tarikatlarının teşekkülünde de etkili olmuştur (Köprülü, 1941:213; 1980:194; 1999: 98).

2.3. Türklerin İslamlaşmasında İran Tesiri

Türkler, coğrafi konumları gereği, pek eski zamanlardan beri Çin ve İran ile daima münasebette bulunmuşlardır. Uzun asırlar her iki medeniyetin de etkisinde kalan Türkler, İslam dinini kabul ettikten sonra İran'ın etkisinde daha çok kalmışlardır. Gerçekte İran medeniyeti, Abbasiler zamanında İslam medeniyeti üzerinde de çok tesirler bırakmıştır. Çünkü Abbasiler, yönetimlerinde Sâsânîlerin devlet politikalarını uygulamışlardır (Köprülü, 1984: 20).

Türkler İslamiyet'in birçok unsurlarını doğrudan doğruya Araplardan değil, Acemlerden almışlardır. İslam medeniyeti Türklere, İran kültürünün merkezi olan Horasan yolu ile Mâverâünnehir'den geçerek geliyordu. Mâverâünnehir'in birçok büyük merkezleri bile mânen 'Türk' olmaktan ziyade İran kültürünün etkisi altındaydı. Bu nedenle, İslâmiyet'ten önce de tanıştıkları için Türklere yabancı gelmeyen İranlılar, İslâm medeniyeti dairesine girmek için Türklere yol göstermişlerdir. İran tesirinin en büyük örneği, Türklerin İslâmiyet'i kabul ettikten sonra bilinen ilk Türkçe eser olan Yusuf Has Hâcib'in Kutadgu Bilig'inde dil, vezin ve şekilde açıkça görülebilir (Köprülü, 1984: 21).

3. Köprülü'ye Göre Anadolu Aleviliğinin Oluşum Sürecinde İnançlar, Sosyal Gruplar ve Etkin Şahsiyetler

Anadolu'nun tarih boyunca göze çarpan en önemli özelliği, üzerinde birçok medeniyeti barındırması ve birçok medeniyetin de geçiş noktası üzerinde yer almasıdır. Köprülü (1996: 53), ortaçağda Anadolu'nun özellikle büyük şehirlerinin hem etnoloji hem de inanç itibarıyla farklı görünümde olduğunu söyleyerek Anadolu'nun Türkleşmesinde büyük katkıları olan Oğuzların inanç ve yaşayışlarını incelemenin, Alevi kültürünün tarihsel kimliğini anlamak bakımından son derece önemli olduğunu ifade eder.

3.1. Oğuz Aşiretleri ve Selçuklu Medeniyeti

Selçuklu İmparatorluğunu kuran Oğuzlar, Göktürk devletini kuran Türk koludur. Bunlar daha Sâsânîler zamanında Horasan sınırlarında bulunuyorlardı. Yoğun olarak buldukları yerler, Seyhun ve Ceyhun civarları olup, başkentleri Seyhun yakınındaki Yeni Kend kasabasıydı. Fakat bunların büyük bir kısmı henüz göçebe idiler. Geniş otlaklarda yetiştirdikleri koyun ve deve sürülerinin ürünlerini Mâverâünnehir ve Harezm halkına satarlardı. Bunlar zaman zaman civar memleketlere çapullarda da bulunurlardı. Kıpçakların baskısı neticesinde

11. yüzyılda Mâverâünnehir ve Horasan'a geçmişlerdir. Bu yüzyılla beraber artık Oğuzların İslamlaşması başlar. Önceleri farklı reislerin idaresi altında olarak Karahanlılar, Sâmânîler ve Gaznelilerle siyasi ve askeri münasebetleri olduktan sonra, aralarından çıkan Selçuklu hanedanının azimli ve becerikli idaresi altında Çin Türkistanı'ndan, Mısır ve Bizans sınırlarına kadar büyük bir imparatorluk kurdular. İlk Selçuklu hükümdarlarının Seyhun civarından devamlı göçebe olarak gelen Oğuzları daima batı sınırlarına sevk etme siyaseti sayesinde, Azerbaycan, Güney Kafkasya, Erran, Irak, Kuzey Suriye havalisinde kuvvetli Türk zümreleri yerleşerek, o bölgelerin etnik çehresini önemli ölçüde değiştirdikleri gibi, Anadolu'nun son bir şekilde Türkleşmesi de bu Oğuz göçlerinin bir sonucudur (Köprülü, 1980: 179-180).

Köprülü, Oğuz aşiretlerinin inanç yapılarıyla ilgili olarak; onların batını akımların etkili olduğu Horasan ve Mâverâünnehir bölgelerinde bulduklarını, İslam'ı kabul etmelerine rağmen hâlâ eski milli geleneklerinin ve eski dinlerinin etkisi altında kaldıklarını söyler. Ona göre, Oğuzlar her ne kadar Hıristiyanlık, Hinduizm, Mazdeizm, Maniheizm gibi farklı din ve inançlardan etkilenmiş olsalar da İslamiyet de dâhil tüm bu inançlar o Türkmenler için kapalı ve anlaşılmaz yönler barındırıyordu. Bu nedenle onlar eski sade inançlarını unutmamışlardır. Köprülü'ye göre, bugün Kızılbaş, Alevi, Hurufi, Ali İlahi gibi isimlerle Anadolu ve İran'da varlıklarını sürdüren heterodoks zümreler, bu Oğuz aşiretlerinin torunlarıdır (Köprülü, 1925: 126-127; 1996: 44-45).

Köprülü'ye göre (1925: 124), 13-16. asırlarda Anadolu ve İran Türkleri arasında meydana gelen Batını hareketlerin kurucuları Türkler olduğu gibi ehl-i sünnet itikadına aykırı birçok tarikat da Türkler arasında yayılmıştır. Bu, İslâm heterodoksi tarihinde Türklerin çok önemli bir rolü olduğunu açık bir şekilde göstermektedir.

3.2. Babailer İsyanı ve Aleviliğin Tarihsel Arka Planı

Anadolu din tarihi ile ilgili belki de en önemli olay Babailer İsyanı adıyla bilinen, Türkmenlerin yaptıkları kıyamdır. Köprülü (1984: 208-209), Babailer isyanını, Anadolu'da Kızılbaşlık, Bektaşılık gibi grupların oluşumunun bir başlangıcı olarak gördüğünü söyleyerek, bu isyanla ilgili kesin bilgilere sahip olunmadığını söyler⁴. O, İlk Mutasavvıflar'da (207-211) isyanın arkasındaki kişi olarak, Baba İlyas Horasani'yi göstermiş, Baba İshak'ı ise ya onun ölümünden sonra ona uymuş bir kişi ya da onun adına isyan çıkaran halifesi olarak göstermiştir⁵. Fakat İslam Ansiklopesi'nde yayımladığı "Bektaş" maddesinde

⁴ Babailer İsyanı ile ilgili olarak, şimdiye kadar yapılmış en kapsamlı çalışma, A.Y.Ocak'ın; "Babailer İsyanı Aleviliğin Tarihsel Altyapısı Yahut Anadolu'da İslam-Türk Heterodoksisinin Teşekkülü" adlı çalışmadır. Yine bu konuyla ilgili olarak bkz.Reha Çamuroğlu, (1992).

⁵ Bugün artık Baba İlyas Horasani'nin torunu Elvan Çelebi tarafından yazılan Menâkıbu'l-Kudsiyye fi Menâsibi'l-Ünsiyye adlı eserin yayınlanmasıyla Baba İshak'ın Baba İlyas'ın baş halifesi olduğu

(1943: 461) ise, bu sefer Baba İshak'ı isyanın baş aktörü olarak göstermiş Baba İlyas'tan söz etmemiştir. Köprülü, konuyla ilgili yayınladığı diğer çalışmalarında da Baba İlyas'tan hiç söz etmeyip sadece Baba İshak'tan bahsetmektedir (1925:134; 1999: 48). Öyle görünüyor ki, Köprülü Baba İlyas ve Baba İshak'ı aynı kişi olarak görmüştür.

Köprülü'ye göre (1925:135; 1999:49), bir Kalenderiye babası olan Baba İshak, bu isyanda siyasi gayeler gütmüştür. Buna delil olarak da, Selçuklularla problemleri olan Harezmlileri yanına çağırmasını gösterir. Moğolların ve Eyyubi prenslerinin de bu isyanda parmakları olabileceğini söyler. Köprülü'nün Babailer İsyanı'yla ilgili olarak dikkat çektiği bir nokta da, isyanın, Türkmenlerin meskûn olduğu öteden beri farklı inançlara beşiklik etmiş bir bölgede meydana gelmesidir. Nitekim buralar daha sonra, Safevîlerin de hareket noktası olacaktır (1925:135). Ona göre tarihi kaynaklarda, 'siyah libaslı, kızıl böklü, ayakları çarıklı' olarak nitelenen göçebe Türkmenlerle, Moğol hâkimiyeti devrinde Karamanoğulları ile birlikte Konya'yı istilâ eden Türkmenler bu isyanı çıkaranlarla aynı gruptadırlar (1999:49).

3.3. Anadolu'da Tasavvuf Akımı

İslam âlemindeki tasavvuf akımı daima gittikçe artan bir kuvvetle bütün İslam memleketlerini sarmış, her tarafa hızla yayılmıştı. Gazali(ö.1111)'den sonra Ehl-i Sünnet inançlarıyla pekiyi telif edilmiş olan bu akım 12. ve 13. yüzyıllarda İran'da, Orta Asya'da, Suriye'de, Mısır'da ve Anadolu'da birçok tekkeler kurmuştu. Bu tekkelerde yaşayan mutasavvıfların hakiki yüzleri kalın menakıp bulutlarıyla örtülmüş olsa bile, o bulutların ardında birçok mühim şairlere, derin ve serbest düşünceli birçok mütefekkiye rastlanabilir. Özellikle İbn Arabi (ö.1241)'den sonra vahdet-i vücud düşüncesini en geniş bir surette kucaklamış sûfîlere sık sık rastlanacaktır. Bağdat'taki Abbasi halifelerinin maddi ve manevi etkileri zayıflayıp, hâkimiyet farklı yerlerde farklı yerel emirlerin eline geçince, bunların bazı maddi sebeplerle tekkelere ve mutasavvıflara iltifat ve teveccüh ettikleri görülmektedir. İşte kuvvetli bir siyasi merkeziyetin yokluğu ve memleketteki anarşi, ruhlarda tasavvuf ihtiyacını doğuruyordu (Köprülü, 1984: 195-196).

Tasavvuf akımı, Anadolu'da da kurulmaya başlanan farklı tekkelerle kendini gösteriyordu. Ancak 12. ve 13. asırlarda kurulan tekkeler daha çok bîatını karakterli idiler. Bunların en yaygın olanları Kalenderiler ve Haydariler idi. Babailerin ve Türkmen şeyhlerinin kaynağını Köprülü'ye göre kısmen Yesevîlik kısmen de Kalenderîlik tarikatlarında aramak gerekir. Köprülü (1999:98), yalnız Anadolu'nun dinî tarihi değil, genel tasavvuf tarihi bakımından da önemli tesirleri olan Kalenderîlik tarikat hakkında kendi zamanına kadar hiç

açığa çıkmıştır. (bkz. Elvan Çelebi, 1995: 538, 540, 546, 547, 549, 553, 561, 576, 588, 593, 595, 597, 612, 618, 623, 624, 629, 630 ve 1616.beyitler)

çalışma yapılmadığından yakındır. Onun araştırmalarına göre Kalenderilik; kaynağını Horasan mektebi veya Melâmetîye denen ve Cemâleddin Sâvî' (ö.1071)'den sonra Suriye, Mısır, Irak, İran, Hindistan, Orta Asya ve Anadolu sahalarında ortaya çıkan büyük bir tarikattır. Kalenderiler, ayınlarının garipliği ve mensuplarının dinî konularda aldırılmaz, rahat tavırlarından dolayı, 'Avarifu'l-Maârif' müellifi Sühreverdî (ö.1191) gibi şeriata bağlı sûfilerin şiddetli hücumlarına maruz kalmıştır. Mensuplarının kıyafetleri, yaşayışları ve ahlak anlayışları itibarıyla Hind Sadhularını hatırlatan bu tarikat, muhtelif zaman ve mekânlarda bazı farklar göstermekle beraber, 'mücerredlik, fakr, dilenme ve melâmet' esaslarına bağlıdır. Kalenderler, saçlarını, kaşlarını, sakal ve bıyıklarını traş ederek kendilerine has bayraklar ve dümbeklerle, oldukça kalabalık gruplar halinde şehirden şehire gezerlerdi. Çünkü onların inançlarının temelinde hiçbir kayıt ve şarta bağlı olmaksızın, dünyadan el-etek çekerek asla geleceği düşünmemek yatmaktadır. Bekârlığı, fakirliği ve dilenmeyi kendilerine şiar edinen bu gruplar, insanların kendilerini kınamalarına/melâmet yardımcı olsun diye saçlarını, sakallarını, kaşlarını kazıttırlardı. Bazı merkezlerde tekkeleri olmakla beraber genelde gezgincidirler (Köprülü, 1996: 49-51, 90 not 35; 1999:99)⁶.

Köprülü'ye göre (1925:132;1996: 49), özellikle Moğol istilâsından sonra, istilâ edilen veya istilâ korkusuna maruz bulunan yerlerden Anadolu'ya derviş göçü çoğalmıştı. Türkistan, Buhara, Harezmi, Irak ve İran'dan birçok derviş Selçuklu saltanatının himayesine sığınmak için geliyorlardı. Gerek Moğol istilâsından önce, gerek sonra Anadolu'ya gelen bu dervişler arasında en büyük çoğunluğunu Kalenderiler ve onun Haydariye gibi başlıca şubelerine mensup insanlar oluşturuyordu.

İslâm dünyasında tasavvuf akımının kuvvetlenip, tarikatların meydana gelmesine paralel olarak; aşırı Şii ve batınî akideleri bu oluşumların içine girerek, Kalenderiye, Haydariye vs. gibi bir takım tarikatların teşekkülünde etkili olmuşlardır. Türklerin bu husustaki rolleri ise yadsınamaz bir derecededir. Mesela, menşeiini Hamdûn Kassâr ve Ebu Said Ebulhayr gibi büyük sûfilerin temsil ettiği Horasan Melâmetîyesinden alarak farklı etkilerle farklı İslâm ve Türk sahalarında muayyen bir tarikat şeklinde ortaya çıkan ve 'Tâife-i Abdalân', 'Cevalika' gibi isimler alan bu zümreler bir takım garip âdetlerinden ve din hususundaki vurdumduymazlıklarından dolayı Ehl-i Sünnet ulemâsı ve hatta sûfiye tarafından ağır ithamlara maruz kalmışlardır. Osmanlı kaynaklarında tarihçilerin 'abdâl, ışık, torlak, şeyyad, haydarî, edhemî, câmî, şemsî' gibi adlarla andıkları da bu kalenderlerdir. 11.asra kadar İslâm ve bilhassa Türk memleketlerinde pek yaygın olan bu tarikat 12.asırdan itibaren birtakım tali şubeler doğurmuştur ki, bunlardan en çok dikkat çeken Haydariye tarikatıdır. Zâve'deki büyük tekkesi asırlarca şöhretini kaybetmeyen ve neslen bir Türk şehzâdesi olup 1221'den sonra ölen Şeyh Kutbeddin Haydar, zamanında büyük

⁶ Kalenderilik ile ilgili A.Y.Ocak'ın şu çalışmalarına bakılmalıdır.(Ocak, 1992; 1996:66-69).

bir şöhret kazanarak bilhassa Türk gençlerinden birçok müride sahip olmuştur (Köprülü, 1925:128-129; 1996:50; 1999:99).

Aşırı Şii-batınî eğilimleriyle dolu olan Kalenderiye ve Haydariye tarikatlarıyla Bektaşilik arasında o kadar benzerlik vardır ki, sonraları bunlar birbirinin yerine eş anlamlı olarak kullanılmışlardır (Köprülü, 1925: 129). Buna göre, Şiilik ile Fütüvvet; Şiilikle Kalenderiye ve Haydariye ve bunlarla Yesevîlik-Bektaşilik arasındaki sıkı ilişki ve benzerlikler, tesadüf eseri olan bir durum olmayıp, tarihen gerçek olan bir takım etkenlere dayanmaktadır. Yine Türkmen kitleleri arasına Ehl-i Sünnet inancına ters bir takım inançların kolayca yayılması ve yeni yeni inanç gruplarının oluşması da tesadüfle açıklanamayacak önemli bir olaydır (Köprülü,1925:129; 1996:50).

Alevi-Bektaşî inancının kökenlerinin tam olarak kavranabilmesi için, Anadolu'nun 13. asır dinî tarihinin iyi tetkik edilmesi gerektiğini söyleyen Köprülü, bunu yaparken Sünnî Selçuklu sultanlarının nüfuzuna tabi Anadolu'nun büyük merkezlerindeki süfi akımlarıyla, kabilesel gelenekleriyle çok sıkı bir ilişki içerisinde olan Türkmen zümreleri arasındaki dinî anlayışı/tecelliği birbirinden ayırmak gerektiğini özellikle vurgular (Köprülü, 1925: 131).

Anadolu'daki sosyal yaşamı anlamak bakımından, orada yaşamış kategorik grupların bilinmesi, bilinmeyenlerin açığa kavuşmasında önemli bir etken olacaktır. Osmanlı dönemi öncesi Anadolu'da yerleşik sosyal grupların varlığı, o dönemi anlatan tarih kitapları sayesinde ortaya çıkarılmıştır.

3.4. Anadolu'da Dört Sosyal Grup

Köprülü (1999:83), ilk defa Osmanlı tarihçisi Âşıkpaşazâde'nin (ö.1484) 'Tevârih'inde (1332: 205); "Ve hem bu Rûm'da dört tâife vardır kim misafirler içinde anılır; biri 'gâziyân-ı rûm' biri 'ahiyân-ı rûm' ve biri 'ebdalân-ı rûm' ve biri 'bâciyân-ı rûm' diyerek, zikrettiği dört sosyal grubun mahiyetinin anlaşılmasını, Anadolu'nun siyasi ve sosyal tarihinin anlaşılması için bir zaruret olarak gösterir. Bu dört grup şunlardır:

3.4.1. Gaziler ve Alplar (Gaziyân-ı Rûm)

Âşıkpaşazâde'nin Gaziyân-ı Rûm, başka kaynakların Alplar, Alp erenler gibi isimlerle andıkları bu grup, yalnız Anadolu Selçuklularının son devirlerinde değil, daha ilk Anadolu fetihleri döneminde var olan sosyal bir teşkilattir. İslâmiyet'ten önce de Türkler 'kahraman, cengâver' anlamında bir lakap olarak 'Alp' unvanını kullanıyorlardı. Müslüman olduktan sonra ise, hem bu lakabı hem de Gazi lakabını kullanmaya başlamışlardır. Dinî, kutsal bir anlam olarak mücahitlere verilen Gazi lakabı Dânişmendliler'de ve bazı uç beyliklerinde hükümdarların bir unvanı olarak da kullanılıyordu. Tarihi kaynaklarda bazen genel olarak bütün Müslüman ordusunu ifade anlamında

kullanılan bu unvan daha çok özel anlamda, ordudaki ya da büyük şehirlerdeki belirli bir grup için kullanılıyordu (Köprülü, 1999:84; 1978: 379-384).

3.4.2. Ahiler (Ahiyân-ı Rûm)

Âşıkpaşazâde'nin Anadolu'da öneminden bahsettiği ikinci zümre Ahiyân-ı Rûm yani Anadolu Ahileri'dir. İbn Batuta'nın müşahedeleri sayesinde 14. asırda bu teşekkülün Anadolu'da çok yayılmış olduğu bilinmektedir, diyen Köprülü, Ahileri 13. asırdan 15. asra kadar, Anadolu şehirlerinde çok mühim bir rol oynayan, ezoterik/batınî bir teşkilat olarak tanımlar. Ona göre Ahiler, tarihçi Franz Babinger'in zannettiği gibi Osmanlılar zamanında değil, Selçuklular zamanında ortaya çıkmış olup, Ramsey'in de iddia ettiği üzere eski Anadolu'daki buna benzer mahallî teşkilatın basit bir devamından ibaret olmayıp, İslâm âleminin her tarafında göze çarpan 'esnaf teşkilatı'yla alakalı fütüvvet zümreleridir. Massignon'un da tahmin ettiği gibi bunların; Türkistan, Horasan, İran, Irak, Suriye ve Mısır'ın sînâî merkezlerinde teşekkül eden 'esnaf' teşkilatı olarak, Karamita dâîlerinin batınî propagandalarıyla sıkı bir ilişkisi vardır (Köprülü, 1925:132)⁷. 13. asır başında bütün yakın doğu Müslüman dünyasında yaygın olan fütüvvet zümreleri, bir tür İslam şövalyeliğidir. Abbasilerin son kudretli halifesi Nâsır li Dînillah'ın yeniden tanzim ettiği bu zümre, Anadolu'da Ahiler adı altında ortaya çıkmıştır (Köprülü, 1984:213; 1999:64).

Fütüvvet teşkilatının Anadolu'da güçlenmesi, muhtemelen Sultan I. İzzettin Keykavus (1211-1220)'un bu teşkilata girmesinden sonra olmuştur. Anadolu'nun manevi muhitindeki fikri cereyanlara uyarak biraz tasavvufi bir renk alan bu teşkilat, çeşitli zanaat gruplarının da içine girerek hem kendi güçlenmiş hem de bu grupları canlandırmıştır. 13. asrın ikinci yarısından 14. asra kadar Anadolu'da bir takım büyük devlet adamlarının, kadınların, müderrislerin, muhtelif tarikatlara mensup şeyhlerin ve büyük tacirlerin fütüvvet teşkilatına girdikleri görülmüştür ki, bu teşkilatın sosyal kuvvetini göstermesi bakımından önemlidir (Köprülü, 1999:91).

Anadolu'daki esnaf gruplarının fütüvvet teşkilatı içine girmesi, 13. asrın ilk çeyreğinden sonra olmuş olmalıdır. Bu da, tarihi kaynaklardan ve Anadolu'da farklı asırlarda yazılmış farklı fütüvvetnâmelerin tetkikinden ortaya çıkan bir sonuçtur. Bu teşkilat içinde genç ve bekâr işçilerin varlığından dolayı bazı

⁷ Günümüzde de Ahilerin menşei meselesi hâlâ tartışmalı olup, bu konuda tam bir görüş birliği yoktur. Ahilik konusunda çok mesai sarfetmiş olan Mikâil Bayram'a göre (1991; 1993; 2001), Ahilik yapı itibarıyla heterodoks (Şii-batınî) değil, Sünnidir. Ahi Evren de çok eser vermiş Sünnî bir halk filozofudur. Bayram (2001a) son yaptığı çalışmalarda da Ahi Evren'in meşhur Nasreddin Hoca ile aynı kişi olduğu sonucuna varmıştır. Bunun yanı sıra Mélikoff (1999: 151-157) ve A.Y.Ocak (1999a: 169-190) ise Ahilik'in heterodoks bir mahiyette olduğunu söylemektedirler.

âlimlerce bu teşkilat, bir esnaf teşkilatı, bazılarınca da sair tasavvufi tarikatlar gibi bir fütüvvet tarikati olarak kabul edilmiştir (Köprülü, 1999:92)⁸.

3.4.3. Bacılar (Bâciyân-ı Rûm)

Âşıkpaşazâde'nin üçüncü zümre olarak bahsettiği, Bâciyân-ı Rûm yani kadınlar teşkilatıdır. Başka hiçbir kaynaktan zikredilmeyen bu zümrenin mevcudiyeti, araştırmacılarca garip karşılanmış; ya ifade edişte bir hata olduğu ya da Âşıkpaşazâde'nin yanlışlık yaptığı söylenmiştir. Ancak, Bektaşî geleneğinde, Hacı Bektaş Veli'nin bir müridi olarak gösterilen Kadıncık Ana'nın lakabı 'bacı' olarak ifade edilmekte ve tarikattan olan kadınlara 'bacı' denmektedir (Köprülü, 1999:93-94)⁹.

3.4.4. Anadolu Erenleri (Abdâlân-ı Rûm)

Âşıkpaşazâde'nin zikrettiği dördüncü ve son zümre olan Abdâlân-ı Rûm, Anadolu Abdalları anlamına gelip, Anadolu'nun heterodoks dervişlerini ifade eder. Bazı kaynaklarda Horasan Erenleri¹⁰ adıyla da anılan bu grubun, 14. asırda çok önemli bir dinî-sosyal rol oynadığı, Osmanlı Devleti'nin bu asrına ait bütün kaynaklarda Abdal veya Baba lakabını taşıyan ve ilk Osmanlı hükümdarlarıyla beraber savaşa katılan tahta kılıçlı, cezbeli birtakım dervişlerden bahsedilmesiyle de anlaşılır (Köprülü, 1999:94).

İlk Osmanlı hükümdarlarının yanında, menkibelere göre tahta kılıçlarla savaşıp, kaleler alan, bir avuç müridi ile binlerce düşmanı ezen, Müslümanlığı yayan Abdal lakaplı birçok derviş, mesela Abdal Musa, Abdal Murat, Kumral Abdal, Âşıkpaşazâde'nin Rûm Abdalları dediği zümreye mensuptur. Bu grup, yukarıda ifade edildiği üzere, Yesevîlik, Kalenderilik, Haydarilik gibi muhtelif heterodoks zümrelerin, Anadolu'da Türkmen gelenekleriyle ve yerel inanışların karışmasından meydana gelen Babailiğin sonraki şekillerinden biri sayılabilir. Yine Osmanlı kaynaklarında görülen, torlaklar ve dervişler muhtemelen bu Abdallardır. İlk zamanlarda daha çok Kalenderilik etkisi altında olan Abdallar, 15. asırdan sonra Bektaşîliğe meyletmişlerdir (Köprülü, 1999:101).

3.5. Anadolu Aleviliğinin Oluşum Sürecinde Etkin Şahsiyetler

Anadolu Aleviliğinin oluşum sürecinde etkili olan, Hacı Bektaş Veli, Yunus Emre, Barak Baba, Garkın Dede, Sarı Saltık gibi birçok sûfi kişilik vardır. Ancak

⁸ Köprülü daha önceki çalışması İlk Mutasavvıflar'da (1984:212-213) Ahilerin, fütüvvet inanışına mensup, senetlerini Hz. Ali'ye dayandırdıklarından bir tarikat sayılabileceğini söylemiştir.

⁹ M. Bayram (1987; 1991: 2-3, 28, 83), Bâciyân-ı Rûm teşkilatının, Ahi teşkilatının kadınlar kolu olarak Kayseri'de 13. yüzyılda, Ahi Evren'in eşi Fatma Bacı tarafından kurulduğunu söyler.

¹⁰ Köprülü, eski kaynaklarda çokça geçen 'Horasan Erenleri' ifadesinin bazı tarihçilerce, Horasan'dan gelen dervişler şeklinde yanlış anlaşıldığını söyleyerek; 'Horasan Erenleri' tabirinin coğrafi bir niteleme olmadığını, gerçek manasının melâmetiye meşrepli sûfiler demek olduğunu ve eski sûfi kaynaklarda geçen 'Irakiler' karşılığı kullanıldığını söyler. (1996: 89-90, not 30) Mélikoff ise bu ifadeyi coğrafi bir adlandırma olarak kabul etmektedir. (bkz. 1999: 29)

biz burada Anadolu Aleviliğinin oluşumunda etkileri belirgin olan ve Bektaşilik tarikatına ismi verilen Hacı Bektaş Veli ve günümüzde hâlâ heterodoks olup olmadığı tartışma konusu olan Yunus Emre'yi, Köprülü'ye bağlı olarak ele alacağız.

3.5.1. Hacı Bektaş Veli

Osmanlı İmparatorluğu'nda 14. asırdan başlayarak, bilhassa 15-19. asır arasında dinî ve siyasi büyük bir nüfuz icra eden ve bir aralık II. Mahmud (1808-1839) tarafından, yeniçeri ocağı ile birlikte, kaldırıldıktan sonra, Sultan Abdülaziz(1861-1876) zamanında tekrar meydana çıkan ve Türkiye Cumhuriyeti tarafından 1925'te tarikatların kaldırılmasına kadar devam eden Bektaşilik tarikatının piridir¹¹.

Köprülü, Hacı Bektaş Veli ve Bektaşilik hakkında, büyük bir monografi hazırladığını çokça söylemişse de (1925;1984: 112, 339; 1943: 464), maalesef böyle bir çalışması gün yüzüne çıkmamıştır.

Köprülü, ilk çalışmalarında Bektaşi geleneğine dayanarak, Hacı Bektaş'ı, Ahmet Yesevî'nin zahir ve batın ilimlerinde çok derinleşmiş halifelerinden Lokman Perende'nin müridi olduğunu, Hacı Bektaş Veli'nin gerek Lokman Perende'ye gerekse Hoca Ahmet Yesevî'ye birçok kerametler gösterdiğini ifade etmiştir. Buna göre, Hacı Bektaş'ı Anadolu'ya, 'irşad' için Ahmet Yesevî göndermiştir (Köprülü, 1984:52-54). Yine o, ilk çalışmalarında, Hacı Bektaş Veli'yi Âşıkpaşazâde'nin onunla ilgili 'kendi bir meczup-budelâ azizdi, şeyhlikten ve müridlikten fâriğdi'(1332: 205) şeklindeki ifadesine dayanarak, Osmanlıların kuruluşundan önce Anadolu'ya yerleşmiş, hiçbir şekilde tarikat kurmamış ve kişiliği de bir tarikat kurmaya engel biri olarak tanıtmıştır (Köprülü, 1984:52-54).

Ancak daha sonraki çalışmalarında her iki görüşünü de tashih etmiştir. Şöyle ki; Hacı Bektaş Veli'nin, Yesevî müridlerinden olduğu ile ilgili meydana gelmiş birçok menkıbe, doğru kabul edilebileceği gibi, Osmanlılardan önce Anadolu'ya birçok Yesevî dervişin gelmesinden hareketle onun da Yesevî dervişi olduğu düşünülmüş olabilir. Ancak bu ihtimallerden hangisi doğru olursa olsun, Bektaşilik tarikatının, Hacı Bektaş Veli tarafından kurulmadığı kesindir. Bu nedenle Yesevilik ile Bektaşilik arasında bir alaka kurmak doğru değildir. İki tarikat, ayinlerinde Arapça ve Farsça yerine Türkçe kullanmaları bakımından birbirlerine benzeseler de, aralarında organik bir bağ yoktur. Çünkü ilk kuruluş yıllarında bile Bektaşilik tarikatına intisap edenler, bütün haramları mübah gören zındıklar gibi telakki edilmişler, Hurufiye'den kabul edilip, şeriat dışı sayılmışlardır. Hal böyle olunca, Bektaşiliğin ilk kurulduğunda şeriat içi bir tarikatken daha sonra, bazı mühlid ve zındıkların tarikat içerisine girmesiyle

¹¹ Hacı Bektaş Veli'nin söylenceli hayatını anlatan 17.yüzyıla ait bir eser olan ve Gölpinarlı'nın hazırlamış olduğu Vilâyetnâme bu konuda bir fikir verecektir.bkz. (Gölpinarlı, 1958)

bozulmuş olduğu iddiası da doğru değildir. Zira bu tarikat baştan beri heterodoks bir yapıda olmuştur (Köprülü, 1984:110-113; 1925: 137;1943: 461-463)¹².

Köprülü (1996: 64, 105; 1925: 139), 13. asırda Anadolu'yu kaplayan Babaî halifelerinin en meşhuru, Horasanlı bir Türk olarak tanıttığı Hacı Bektaş Veli'nin bugün ortaya çıkan "Makâlât" adlı aslı Arapça olan, müritlerinden Sadedin adlı biri tarafından Türkçe'ye tercüme edilen ve Hatiboğlu Muhammed tarafından nazma çekilen bir eseri olduğunu söyleyerek, bu eserin varlığıyla Âşıkpaşazâde'nin Hacı Bektaş Veli'nin tarikat kuramayacak bir kişilikte olduğu iddiasının çürütülmüş olduğunu ifade ederek görüşünü tashih etmiştir. Çünkü bu eserle onun dinî ilimlere vakıf olduğu ortaya çıkmıştır. Ancak bu eserde, on iki imamı ikrarı, tevelli (Hz.Ali ve ehl-i beyti sevenleri sevmek) ve teberri (Hz.Ali ve ehl-i beyti sevmeyenleri sevmemek ve onlardan beri olduğunu açıklamak)'yi tavsiye etmesi nedeniyle onun on ikinci imam Şiiliğine meyilli olduğunu göstermiştir¹³.

Bektaşiliğin Hacı Bektaş'a izafe edilmesiyle ilgili olarak Köprülü, Anadolu Türkleri arasında 13. yüzyıldan başlayarak, 16. yüzyıla kadar devam eden dinî kaynaşmalar arasında, daha birçok çeşitli mahiyette inanç ve tarikatlar gibi, Bektaşilik tarikatının da 15. yüzyılda tam anlamıyla kurulmuş ve kendine pir olarak da 13. yüzyıldan beri tarihi şahsiyeti unutulmuş halk arasında menkıbeleri dolaşan Hacı Bektaş Veli'yi seçtiğini ifade etmiştir.

Köprülü (1996:105; 1925: 139), Hacı Bektaş'ın Makâlât'tan başka, Tefsir-i Fatiha ve Makâlât-ı Erbain adlı iki eseri daha olduğunu söylemekte, ancak bunların Tire kütüphanesi yangınında yandığını Baha Said'den duyduğunu söylemektedir. Yine onun sözlerini içeren Farsça bir risalesinin özel kütüphanesinde bulunduğunu söylemiştir.

3.5.2. Yunus Emre

İlk tarihi kaynakların Yunus Emre hakkında verdikleri bilgiler, eksik ve çelişkilidir. O muhtemelen, 13. yüzyılın son yarısı ile 14.yüzyılın başlarında yaşamış basit bir dervıştır. Onun Yıldırım Bayezid devri şahsiyetleri arasında gösterilmesi ya da ölüm tarihinin 1439-40 olarak gösterilmesi doğru değildir. Çünkü böyle olsaydı, 14.yüzyılın son ya da 15.yüzyılın ilk yıllarında zapt ve tespit edilen Bektaşî ananesinin ondan bahsetmesi mümkün olamazdı. Zira

¹² Menâkıbu'l Kudsiyye sayesinde Hacı Bektaş'ın Baba İlyas'ın halifelerinden biri olduğu açığa çıkmıştır. (bkz.Çelebi, 1995: 1994, 2003, 2011.beyitler)

¹³ Bugün, Makâlât'ın Hacı Bektaş'a aidiyeti konusunda bilim adamları arasında ortak bir görüş yoktur. Makâlât'ın edisyon kritikli neşrini yapan Esad Coşan'a göre, bu eser kesinlikle Hacı Bektaş'a aittir. (bkz. Coşan, 1986: XLII-XLIII) Ancak Mélikoff ve A.Y.Ocak ise, eserin Hacı Bektaş'a aidiyetini kabul etmeyerek, Makâlât'ın Arapça aslının da hiçbir zaman olmadığını düşünmektedirler.(bkz. Mélikoff, 1999: 101; Ocak, 1992: 112-113; 1996: 162)

Bektaşî ananesi 13. yüzyılın son 14.yüzyılın ilk senelerine ait mutasavvıfları içine almaktadır (Köprülü, 1984:261-262).

Bu bilgilerden sonra Yunus Emre'nin hayatıyla ilgili şunları söyleyebiliriz. O, 13.yüzyılın son yarısında Sivrihisar civarında veya Bolu'ya dâhil olan Sakarya suyu civarındaki köylerden birinde yetişmiş bir Türkmen köylüsüydü. Divan'ından anlaşıldığına göre, uzun müddet Hak yoluna erişmeğe çalışmış ve buna ancak Taptuk Emre'ye mürit olduktan sonra kavuşabilmiştir(Köprülü, 1984:265).

Yunus Emre, Ahmet Yesevî ile birlikte Türk dünyasının en tanınmış şairidir. Ahmet Yesevî doğu Türkleri için ne ifade ediyorsa, Yunus Emre de batı Türkleri/Anadolu Türkleri için onu ifade eder. Şiirleri/ilahileri günümüze kadar gelmiş ve hâlâ sevilerek okunan, bestesi yapılmış olan Yunus'un eserlerinin, içerdiği geniş ve serbest tasavvuf anlayışı dolayısıyla, Bektaşîler ve Kızılbaş Türkmenler üzerinde çok etkili olduğunu da unutmamak gerekir (Köprülü, 1984: 282-285).

Yunus Emre'nin bilinen tek eseri birçok gazellerini, ilahilerini içeren Divan'ıdır. Yunus'un divanının birçok yazma nüshası olmasına rağmen, 14. veya 15. yüzyıllarda yazılmış eski bir nüshası yoktur. Eldeki nüshalar, son asırlara ait nüshalardır ki, bu da Divan'ın Yunus'tan çok sonra, ona bağlı bir derviş tarafından tertip ve tanzim edildiğini akla getirmektedir (Köprülü, 1984: 265).

Yunus Emre'ye kadar Anadolu'da acem kültürü her bakımdan etkilidir. Özellikle Mevlana ile yerleşmiş olan bu kültürün Mevlana'dan sonra da oğlu Sultan Veled, Şeyh Gülşehri ve Âşık Paşa gibi şairlerin acem kültürünün etkisi altında eserler verdikleri görülmektedir (Köprülü, 1984: 231-242).

Yunus Emre ise, aruz vezni kullanmakla beraber, ilahilerinin büyük bir kısmını hece vezniyle yazmıştır. Bunda en büyük etken ise, içinde yaşadığı halk kitlesine, alıştığı ve sevdiği tarzda hitap etme endişesidir (Köprülü, 1984: 299). Yunus'un Divan'ını incelediğimizde onda hem Kuran ve Sünnet'e çağırın ilahiler hem de, şeriata aykırı gibi görünen serbest ilahiler görürüz (Köprülü, 1984: 325, 328, 333).

Netice itibariyle, Yunus Emre, Anadolu'da yetişmiş ve hâlâ aşılammamış büyük mutasavvıf bir şairdir. Kendinden sonra gelenleri de etkilemiş olan Yunus, Tekke şiiri ve Bektaşî şiiri üzerinde etkili olmuştur. Halkın en aşağı kitlesine kadar inebilmek için, ayin ve erkânlarında bile Türkçeye büyük önem veren Bektaşîler üzerinde Yunus'un büyük etkileri olmuştur. Medrese tahsili görmemiş basit halk adamları olan Bektaşî dervişleri için acem edebiyatı yerine Yunus'un temsil ettiği halk edebiyatı paha biçilmez bir değerdir (Köprülü, 1984: 349).

4. Köprülü'ye Göre Bektaşilik

4.1. Bektaşiliğin Kuruluşu

Yukarıda da ifade edildiği üzere Köprülü'nün kendini düzelttiği konulardan birisi de, Bektaşilik tarikatının kurucusu ile ilgilidir. Köprülü önce "İlk Mutasavvıflar" da (1984: 110-113; krş. 1943: 461-463), Âşıkpaşazâde'nin, Hacı Bektaş ile ilgili olarak söylediği onun saf bir aziz olup tarikat kurmadığı düşüncesine katılıp, Hacı Bektaş'ın Bektaşilik tarikatının kurucusu olmadığını söylemiştir. Ancak "Anadolu'da İslâmiyet" ve "Bektaşiliğin Menşeleri" çalışmalarında, Makâlât'ı Hacı Bektaş'ın eseri sayıp, bu eserle zaten bilgisiz bir kişi olan Âşıkpaşazâde'nin Hacı Bektaş ile ilgili görüşünün çürütüldüğünü ifade ederek, kendisinin de İlk Mutasavvıflar'ı yazarken sadece Âşıkpaşazâde'ye dayandığını ancak artık yeni belgeler ışığında önceki görüşünü değiştirdiğini ifade etmiştir. Ona göre Hacı Bektaş, Bektaşilik tarikatının kurucusu olabilecek niteliktedir (Köprülü, 1999: 64, 105; 1925: 137-139).

4.1.1. Kadıncık Ana ve Abdal Musa

Hacı Bektaş Velî'nin kimine göre, hanımı kimine göre ise manevi kızı olarak gösterilen Kadıncık Ana ya da Fatma Bacı/Hatun Ana gibi isimlerle zikredilen ve Bâciyân-ı Rûm teşkilatının da başı olduğu zannedilen bu bayanın ilk defa Hacı Bektaş'ın emanetlerini müridi Abdal Musa'ya verdiği ve Bektaşilik tarikatının böylece kurulduğu söylenmiştir (Âşıkpaşazâde, 1332: 205).

4.1.2. Balım Sultan

Kadıncık Ana, Abdal Musa ile beraber Bektaşilik tarikatının birinci kurucusu sayılırlarken, Balım Sultan (ö.1516) ise, tarikatın ikinci kurucusu ve ıslahatçısı sayılmıştır. Bektaşi ananesinin haklı olarak, tarikatın ikinci kurucusu saydığı bu önemli kişilik, âyin ve erkân itibarıyla bazı yenilikler yapmış, tekkelerin iç teşkilatını daha sıkı ve muntazam bir hale sokmuş, bir tekke hiyerarşisi kurmuştur. Yine o zamana kadar daha çok köy ve kasabalar civarındaki tekkelerin etrafında, dini bir grup mahiyetinde ortaya çıkan bir tarikat teşkilatının bel kemiği mesabesinde olmak üzere, bir mücerred/bekar dervişler grubu oluşturmuştur. Nitekim Balım Sultan'ın bu yeniliğinden sonra, Bektaşilik Çelebiler ve Babagân olmak üzere ikiye ayrılmıştır. Çelebiler, kendilerinin bel evladı olduklarını söyleyip, evlenmeyi caiz görenlerdir. Bunlar Hacı Bektaş Velî'nin Fatma Bacı ile evlendiğini kabul ederler. Babagân kolu ise, kendilerini yol evladı sayarak, evlenmezler. Onlara göre Hacı Bektaş hiç evlenmemiştir. Fatma Bacı (Kadıncık Ana) onun manevi kızıdır (Köprülü, 1943: 462).

Bektaşilik, tarikatın ikinci kurucusu sayılan Balım Sultan'dan önce, tarikat olarak bütün âyin ve erkânıyla teşekkül etmiş olabilir. Tarikatın, 15. asrın ilk yarısında Hurufiliğin tarikat içine girmesiyle bozulduğu iddiası kısmen doğru

kısmen yanlıştır. Çünkü Bektaşilik, zaten kuruluşundan beri heterodoks bir mahiyet arz etmektedir (Köprülü, 1925: 137; 1943: 461-462; 1984: 110-113).

4.2. Bektaşiliğin Yayılışı

14. asırda Anadolu'da Haydariler, Kalenderiler ve Abdallar gibi muhtelif heterodoks tarikatlar ile birlikte mevcudiyetini gördüğümüz Bektaşilik, 15-16. asırlarda, bilhassa yeniçeri ocağında, adeta resmi bir kült mahiyeti aldıktan sonra büyük bir nüfuz kazanarak, devletin resmi himayesine mazhar olmuş ve böylece başka başka isimler taşımakla beraber, esas akideleri kendisinininkinden farklı olmayan muhtelif batınî derviş zümrelerini de içine almıştır (Köprülü, 1943: 461-462).

14. asırda Batı Anadolu'da Rum Gazileri denilen mücahid zümreleri ve askeri taifeler arasında yayılmış bulunan Bektaşilik, Osmanlı fetihleri ile Balkanlara da geçmiş ve Tuna kıyılarından Arnavutluk'a kadar çok geniş sahalarda kurduğu tekkelerde, Balkanların İslamlaşmasında, sonradan Bektaşiler ile karışmış sair bir takım derviş zümreleri ile birlikte, mühim bir rol oynamıştır. Sarı Saltık, Seyyid Ali Sultan, Otman Baba gibi, bir kısmı mahalli bir kısmı da daha umumi kültürlerin doğmasına sebebiyet veren birçok heterodoks şeyhlerin bu hususta büyük bir faaliyet gösterdikleri, birçok tarihi ve edebi kaynaklardan ve 17. asırda bile daha pek canlı olan yerli ananelerden anlaşılıyor ki, Evliya Çelebi bu ananeleri, kısmen ağızdan ve kısmen de eski menakıp kitaplarından toplamak suretiyle, tespit etmiştir (Köprülü, 1943: 461-462). Bazılarının Hacı Bektaş ve Bektaşilik ile alakaları bulunmadığı malum olan bu misyoner dervişlerin, 17. asırda artık Bektaşi panteonuna alınmış olduğu Evliya Çelebi'nin ifadesinden anlaşılıyor. 17. asırda imparatorluk memleketlerinin birçok sahalarında ve bilhassa Anadolu ve Rumeli'de büyük inkişaf gösteren Bektaşiliğin, 18. ve 19. asırda Arnavutluk ve Epir kıtalarında gelişmesini ve İslamlaştırma faaliyetini devam ettirdiği görülmüştür (Köprülü, 1943: 461).

Hacı Bektaş Veli'nin, ilk Osmanlı hükümdarlarıyla münasebeti çerçevesinde zikredilen, Osman Gazi'ye kılıç kuşattığı, tac giydirdiği, Osmanlıların gelecekteki saltanatlarını müjdelediği ve Yeniçeri Ocağı'nın kuruluşunda manevi bir pîr, bir hamî rolünü oynadığı gibi rivayetler Köprülü'ye göre (1925: 139; 1943: 461; 1999: 102), 15. asırda Bektaşiliğin Osmanlı Devleti içinde önemli bir mevki kazanmasından sonra oluşmuş menkıbelerdir, gerçekle bir ilgisi yoktur.

Köprülü'ye göre (1984: 339; 1999:102) Bektaşilerin Osmanlılar nezdinde itibarlı olmalarının nedenleri şunlardır:

a) Osmanlı Devleti kurulduğu sıralarda, Batı Anadolu'da Hacı Bektaş mensupları bulunuyorlardı ve bunlar sınırlardaki yerleşik ve göçebe Türkmenlerin dinî hayatı üzerinde etkili oluyorlardı.

b) Yine aynı sıralarda sınırlardaki Hıristiyanların İslamlaşmasında büyük rolleri olmuştu.

c) En büyük etkiyi ise, 14. ve 16. asırlarda Balkanların İslamlaştırılmasındaki rolleriyle sağlamışlardır.

14. asırda Bektaşî tarikatı mevcut olmakla beraber, Babailerin bir uzantısı olan diğer heterodoks gruplardan biriydi. Ancak önemli bir tarikat değildi. O bu önemi 14.ve 16.asırlar arasında, Ahilik, Kalenderilik, Babailik ve kolu Abdallar gibi sair heterodoks gruplar da Bektaşilik içine girince, kazanmıştır.

Köprülü'ye göre (1943: 462), Bektaşilik ilk zamanlardan beri, Sünniliğin hâkim olduğu büyük merkezlerde değil, daha ziyade göçebe aşiretler, köylüler ve sınırlarda yaşayan askeri gruplar gibi Sünnilik tesirinden uzak bölgelerde varlığını göstermiştir. Belirli ve çok net bir inanç sistemine/yapısına sahip değildir; açık bir credo (amentü) ortaya koymayıp, elastiki, genel ve kapalı bir akideler karışımı görünümündedir. Bu da Bektaşiliğin Anadolu ve Balkanlarda kolayca yayılmasını sağlamıştır.

4.3. Bektaşiliğin İnanç Yapısı

15. yüzyılda kurulan ve yerleşen Bektaşilik daha ilk yerleştiği zamanlarda bile batınî bir mahiyet almıştı. Çünkü bu tarikat, Babailik, Ahilik, Abdallık gibi çeşitli gruplardan etkilendikten sonra bir de Hurufilik etkisi altında kalmıştı. Bektaşî dervişleri de diğer bazı şeyhler gibi medrese tahsili görmüş kişiler değillerdi. Halkın içinden çıkmış ve halka basit tarzda propaganda yapan kişilerdi. İşte tarikatın bu yapısı nedeniyle, Bektaşilik edebiyatı oluşurken bu esaslara göre oluştu. O bakımdan Yunus Emre'nin basit, anlaşılır, sade tarzı onları çok etkiledi. Kaygusuz Abdal, Şîrî, Mir'âti Baba, Turâbî, Şem'î, Ecrî, Perişânî, Pir Sultan Abdal, Kalender Abdal, Kul Nesîmî, Hamdî, Deli Şükrü, Şâhî, İbrahim Baba, Niyazî, Güvenç Abdal, Seher Abdal, Kemterî, Hatayî, Kul Himmet, Rumuzî, Veli Baba gibi Alevi-Bektaşî şair ve ozanlarının hepsi de Yunus'tan etkilenmişler ve onun tarzında hece vezniyle nefeslerini söylemişlerdir (Köprülü, 1984: 349-350).

Hurufiler, 15. asırda Anadolu'da yayılmaya başlamışlardır. II. Murad (1421-1451) devrinde ve Fatih (1451-1481) devrinin ilk zamanlarında saraya kadar girmiş bulunan Hurufiler, vezir Mahmud Paşa ve Fahreddin Acemî'nin etkisiyle, şiddetli ve korkunç bir kovuşturmayla tabi tutulmuşlardır. İşte böyle bir durumdayken Bektaşiler içine girmişler ve propagandalarını bunlar içinde kalarak devam ettirmişlerdir. Yine II. Bayezid (1481-1512)'e düzenledikleri suikasttan sonra şiddetli bir kovuşturmayla uğramış Işık veya Torlak denen Kalenderler de, Bektaşiler içine karışmışlardır. Ancak bu olaylardan önce de, bu

türden kişilerin tarikatın içine girmiş olabileceği tahmin edilebilir (Köprülü, 1943: 462)¹⁴.

5. Sonuç

Türkiye'nin, Cumhuriyet dönemi parlak sosyal bilimcilerinden olan Fuat Köprülü'nün, araştırma yaptığı konulara yaklaşımı objektif ve bilimsel olmuştur. Özellikle yeni kurulmuş olan Cumhuriyet Türkiye'si'nin ilk yıllarında çalışmalar yapmış biri olarak, milli tarih ile ilgili konularda belki de olması normal karşılanabilecek subjektiflik ya da romantik tarih anlayışından sakınmış, olabildiğince nesnel olmuştur. Bir konuda ulaştığı sonuçların, eline geçen yeni verilerle doğru olmadığını görünce bu durumu açıkça ifade ederek kendi kendini düzeltmesini de bilmiştir.

Köprülü'ye göre Anadolu'da var olan, Alevi, Bektâşi ve diğer değişik inanç gruplarının mahiyetini tam olarak anlayabilmek için, Anadolu'nun geçirdiği dönüşümleri özellikle de Orta Asya'dan Anadolu'ya dört asır süren Türk göçü ve bu süreçte meydana gelen dinî hareketleri iyi tahlil etmelidir. Bu yapılırken de sadece Anadolu tarihi ile yetinilmemeli, Orta Asya başta olmak üzere, İran, Irak, Suriye hâsılı birbirine yakın bütün bir coğrafyayı beraber incelenmelidir.

Orta Asya'dan Anadolu'ya dört asır süren Türk göçünün Anadolu'daki batını/ezoterik hareketleri etkilediği ve büyük katkısının olduğu tarihi bir realitedir. Babailer İsyanı bunlardan biridir. Aynı zamanda bu isyan, bugün Anadolu'da görülen Kızılbaş ve Bektâşi zümrelerinin de oluşumlarının başlangıcını teşkil eder.

Yesevîlik ve Ahmet Yesevî mahiyet itibarıyla heterodoks olmakla beraber, ortaya çıktığı Mâverâünnehir ve Harezm bölgesinde Sünniliğin hâkim olması nedeniyle Sünnî bir görünüm arz etmiştir. Ancak Yesevîliğin ve Ahmet Yesevî'nin Anadolu'da ortaya çıkan dini oluşumlarla özellikle de heterodoks gruplarla etkileşim içerisinde olmuştur. Bu Bektâşiliğin oluşumunda önemli faktörlerdendir.

Hacı Bektaş Veli, Bektâşilik tarikatının kurucusu olabilecek nitelikte bir kişidir. Bektâşilik tarikatı 14. asırda mevcut olmakla beraber, Babailerin bir uzantısı olan diğer heterodoks gruplardan biriydi. Ancak önemli bir tarikat değildi. O asıl önemini 14. ve 16. asırlar arasında, Ahilik, Kalenderilik, Babailik ve kolu Abdallar gibi sair heterodoks gruplar da Bektâşilik içine girince kazanmıştır. Kalenderilik ve Haydarilik gibi batını oluşumlar Bektâşilik ile o kadar benzerlikler taşımışlardır ki, birbirlerinin yerine eş anlamlı olarak kullanılmışlardır. 14. yüzyıldan itibaren de Bektâşilik içinde erimişlerdir.

¹⁴Köprülü, Hurufiliğin kurucusu Fazlullah Esterâbâdî'nin halifelerinden Aliyyu'l-A'la (ö.1419/20)'nın Anadolu'ya gelip, bir Bektâşi tekkesine sığındığını ve Hurufilik inançlarını Bektâşilik adı altında neşrettiğini söyler. (bkz. 1984: 112 not 45)

Günümüzde hâlâ tartışma konusu olan Ahilik, Ahiliğin mahiyeti ve bir kurum olarak Anadolu'da ortaya çıkmış müstakil bir oluşum mu yoksa daha önce Abbasiler zamanında varlıklarını gördüğümüz Fütüvvet teşkilatlarının Anadolu'daki kolu mu, şeklindeki tartışmalarla ilgili olarak Köprülü, Ahililiğin mahiyet itibariyle Şii-bâtinî karakterde olduğunu ve Fütüvvet teşkilatının Anadolu'daki bir uzantısı olduğunu söylemiştir. Ona göre, Ahilik Anadolu'da kovuşturmalara tabi olmaya başlayınca 14.yüzyılda Bektaşilik içerisine girmiştir.

Hurûfîlik gibi yarı felsefi batınî bir hareket de 15. yüzyılda, Bektaşilik içerisine girmiştir. Böylece Hurufîlik etkileri de Bektaşî edebiyatının oluşumunda kendini göstermektedir. Nitekim Alevi-Bektaşilerce yedi büyük şairden kabul edilen Yemînî ve Vîrânî hurûfidirler.

Buna göre, Köprülü eksenli bir Anadolu Aleviliği tanımı yapmak gerekirse; Anadolu Aleviliği, konar-göçer bir yaşantıya sahip Türk kültür çevresinden çıkmış, İslâmiyet'i daha çok esnek bir tarzda İslam öncesi inançlarıyla mezcetmiş, Anadolu'da Haydari-Kalenderi ve Hurufî etkileri bünyesine almış senkretist yapıda bir inançtır. Köprülü, Alevilik ve Bektaşiliği On İki İmam Şiiliği'nin heterodoks bir grubu olarak görmeye meyillidir. Köprülü, Alevileri ve Bektaşileri bir görmekte ancak, Alevileri eğitim görmemiş, köylerde yaşayan Köy Bektaşileri olarak tanımlarken; Bektaşileri ise, eğitimden geçmiş kentliler olarak görmüştür.

Sonuç olarak şunu ifade edelim ki, Köprülü özellikle bugün bile kökeniyle ilgili tartışmaların hâlâ sürdüğü Alevilik konusunda işaret ettiği noktalar itibariyle, bugününün araştırmacılarına büyük bir kaynaklık vazifesi görmüştür.

6. Kaynaklar

ÂŞIKPAŞAZÂDE, Derviş Ahmed Âşıkî, 1332, "*Tevârih-i Âl-i Osman'dan Âşıkpaşazâde Tarihi*" İstanbul: Matbaa-i Âmire.

BAYRAM, M., 1987, "*Bâcıyan-ı Rûm*" Konya.

BAYRAM, M., 1991, "*Ahi Evren ve Ahi Teşkilatının Kuruluşu*", Konya.

BAYRAM, M., 1993, "*Şeyh Evhadü'ddin Hâmid el-Kirmânî ve Evhadîyye Tarikatı*", Konya.

BAYRAM, M., 2001, "*Türkiye Selçukluları Döneminde Bilimsel Ortam ve Ahilik'in Doğuşuna Etkisi*", *Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, s:10, Konya.

BAYRAM, M., 2001a, "*Tarihin Işığında Nasreddin Hoca ve Ahi Evren*", Konya.

ÇAMUROĞLU, R. 1992, "*Tarih, Heterodoksi ve Babailer*", İstanbul: Metis Yayınları.

ÇELEBİ, E., 1995, "*Menâkıbu'l-Kudsiyye fî Menâsibi'l-Ünsiyye (Baba İlyas-ı Horasânî ve Sülâlesinin Menkabevî Tarihi)*", Haz. İsmail E. Erünsal – Ahmet Yaşar Ocak. Ankara: TTK.

GÖLPINARLI, A., 1958, "*Vilâyetnâme Manâkıb-ı Hünkâr Hacı Bektâş-ı Veli*", İstanbul: İnkılap Kitabevi.

KAPLAN, D., 2003, "*Fuat Köprülü'ye Göre Anadolu Aleviliği*", Marife Dergisi, 3(2): 143-163, Konya.

KÖPRÜLÜ, F., 1925, "*Bektaşiliğin Menşeleri*", Türk Yurdu, 8: 121-140.

KÖPRÜLÜ, F., 1941, "*Ahmet Yesevî*", İslam Ansiklopedisi, I: 210-215. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi.

KÖPRÜLÜ, F., 1943, "*Bektaş*", İslam Ansiklopedisi, II: 461-464. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi.

KÖPRÜLÜ, F., 1978, "*Alp*", İslam Ansiklopedisi, I: 379-384. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi.

KÖPRÜLÜ, F., 1980, "*Türk Edebiyatı Tarihi*", İstanbul: Ötüken.

KÖPRÜLÜ, F., 1996, "*Anadolu'da İslamiyet*" (Franz Babinger'in makalesiyle beraber) Haz. Mehmet Kanar. İstanbul: İnsan Yayınları.

KÖPRÜLÜ, F., 1999, "*Osmanlı Devleti'nin Kuruluşu*", Ankara: Türk Tarih Kurumu.

KÖPRÜLÜ, F., 1984, "*Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar*", Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları.

KÖPRÜLÜ, O. F., 1987, "*Fuad Köprülü -Türk Büyükleri Dizisi 64*", Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları.

MÉLİKOFF, I., 1999, "*Hacı Bektaş Efsanesinden Gerçeğe*", Çev: Turan Alptekin. İstanbul: Cumhuriyet Kitapları.

OCAK, A. Y., 1992, "*Kalenderîler - Osmanlı İmparatorluğu'nda Marjinal Sûfilik*", Ankara: TTK Yayınları.

OCAK, A. Y., 1996, "*Babailer İsyanı Aleviliğin Tarihsel Altyapısı Yahut Anadolu'da İslam-Türk Heterodoksisinin Teşekkülü*", İstanbul: Dergâh Yayınları.

OCAK, A. Y., 1996a, "*Türk Sûfiliğine Bakışlar*", İstanbul: İletişim Yayınları.

